

Døde og levende i det sein-mesolittiske Sør-Skandinavia

– gravskikk som sosial diskurs

Innledning

I praktisk talt alle samfunn eksisterer former for formaliserte dødsritualer. Variasjonen i disse dødsritualene vitner om at dette dreier seg om noe mer enn bare en praktisk avskaffelse av kadaveret. Døden blottlegger sårbarheten ved samfunnets evne til opprettholdelse og kontinuitet, og representerer derfor en av de største samfunnsmessige utfordringene. Som Peter Metcalf og Richard Huntington uttrykker det:

“(...) the issue of death throws into relief the most important cultural values by which people live their lives and evaluate their experiences. Life becomes transparent against the background of death and fundamental social and cultural issues are revealed” (Metcalf og Huntington 1991:25).

Denne artikkelen skal forsøke å lese de mesolittiske gravritualene som arenaer for sosial diskurs. I dette ligger en tilnærming som vektlegger at utfordringen døden representerer åpner opp for situasjoner som er spesielt egnet for uttrykking av makt, ideologi og sosiale relasjoner. Gravskikken kan imidlertid ikke bare fortelle oss noe om hvordan sosiale relasjoner var utformet. Det kan også gi oss innsikt i hvordan forhold mellom mennesker ble oppfattet og forsøkt endret, med andre ord hvordan samfunn ble strukturert og rekonstituert.

I det følgende presenteres noe av gravmaterialet fra dette det sein-mesolittiske Sør-Skandinavia, 6800 til 4000 f.kr (fig. 1). Som vi skal se, finner vi en forbausende stor *variasjon* i sammensetning og utforming av materialet. Denne variasjonen må oppfattes som meningsbærende i seg selv, og kan gi oss innsikt i den mangesidige sosiale diskursen som ser ut til å ha vært tilstede i disse samfunnene. Et annet karakteristika ved materialet er at det er en nær *lokaliseringssmessig* relasjon mellom de døde og de levendes oppholdssteder. Etter som man nærmest bodde på de døde kan man anta at de døde også spilte en aktiv rolle i de levendes samfunn. Hva bestod denne rollen av?

Figur 1. Sein-mesolittiske lokaliteter med graver i Sør-Skandinavia. Landutbredelse rundt 7000 f.kr og maksimum havnivå etter havstigning ca 5000 f.kr. Tilpasset etter Strassbourg 2000:112 og Larsson 2003a:372.

Perioden kjennetegnes generelt av å ha vært en brytningstid, både økologisk og samfunnsmessig. Havstigning og klimaendring forårsaket store endringer i økonomi, landskap og kommunikasjonsmuligheter, samtidig som nye fremmede og eksotiske impulser gjorde seg gjeldende i kontakt med jordbrukssamfunn i sør. Som vi skal se, ble gravritualene en viktig arena for uttrykk av kollektive og individuelle ønsker og behov for hvilken retning samfunnsutviklingen skulle ta.

Men før vi går nærmere inn på hvordan forhandlingen av makt, relasjoner og samfunnsutvikling kom til uttrykk gjennom gravritualene, er det nødvendig å avklare hva vi mener med *gravritualet*. Hva er det som gjør akkurat dette ritualet så velegnet som arena for rekonstituering av sosiale relasjoner?

Den modifiserte handling

Ritualet har blitt definert på et utall forskjellige måter: som konsept, praksis, prosess, ideologi, søken, religiøs opplevelse og som funksjon (Schechner 1987). Felles for de fleste sosiologiske og sosialantropologiske definisjoner er at de oppfatter ritualer som spesielle typer fenomener som krever spesielle tolkninger og forklaringer. For

å opprette ritualer som en analytisk kategori søkes det derfor etter spesielle kriterier som kan være identifiserende. Victor Turner (1967:19) gir for eksempel følgende definisjon på et ritual:

“(...) prescribed formal behavior for occasions not given over to technological routine, having reference to beliefs in mystical beings or powers”.

Denne definisjonen av ritualer fører imidlertid til at en rekke sekulære rituelle aktiviteter blir ekskludert. Caroline Humphrey og James Laidlaw (1994:65) påpeker at om man utelater *“having reference to beliefs in mystical beings or powers”* fra Turners definisjon for slik å omfatte også sekulære ritualer, er definisjonen alt for omfattende og derfor uten analytisk verdi:

“What use does a term have which brings together a man shaking hands, a man praying to his god, a man refusing to walk under a ladder, a man clapping at the end of a concert, a man placing medicine on his crops? None at all” (John Skorupski sitert i Humphrey og Laidlaw 1994:66).

Andre teoretiske retninger har forsøkt å tilnærme seg ritualer som *prosess*, og ikke som en spesiell handlingskategori med spesielle funksjoner og formål. Humphrey og Laidlaw (1994) og Cathrine Bell (1992) definerer ritualer som en *kvalitet* som i teorien kan tillegges enhver form for handling. Ritualer blir dermed definert som en spesiell måte å utføre handlinger på, og kjennetegnes av at den normale intensjonaliteten som ligger bak handlingen modifiseres. Dette kan betegnes som *ritualisering*. Karakteristisk for ritualisering er altså ikke elementer som repetisjon, fiksering, formalitet og så videre, men *kontrastering* til andre former for handling (Bell 1992:91). Repetisjon og formalisering kan være med på å gi den rituelle handlingen sin spesielle karakter, men da bare som strategiske virkemidler og ikke som kvaliteter ved selve ritualer.

“Intrinsic to ritualization are strategies for differentiating itself - to various degrees and in various ways - from other ways of acting within any particular culture. At a basic level, ritualization is the production of this differentiation” (Bell 1992:90).

Humphrey og Laidlaw (1994) og Bell (1992) sine perspektiver på ritualer trekker veksel på praksisteori: *“... a theory of the relationship between the structures of society and culture on one hand and the nature of human action on the other”* (Ortner 1989:11). Praksisteori har sterke likhetstrekk med Giddens' struktureringsteori (Giddens 1984). Målsettingen med begge er å forstå *“how persons and human activity can be constituted through the social process while at the same time society and history can be constituted through meaningful human activity”* (Ortner 1989:11), med andre ord å overkomme dikotomien mellom individ og struktur, mellom individuell handling og kulturell determinisme. Både praksisteori og struktureringsteori vektlegger det dialektiske forholdet som eksisterer mellom individet og strukturen. Mens strukturen

setter premissene for hvilke handlinger som er mulig å utføre innenfor et samfunn, muliggjør den samtidig handling etter individuelle og sosiale strategier, det være seg for eller mot strukturen, eller som variasjoner av strukturen (Damm 1999:49).

Ettersom all handling skjer i forhold til strukturen vil denne kontinuerlig endres som resultat av handlingene, og den endrede strukturen har som nødvendig konsekvens at også handlingene endres. Handlingene modifiserer imidlertid ikke bare strukturen: også de individuelle aktørers posisjoner vil endres (Stutz 2003:39). Den dialektiske relasjonen mellom praksis og struktur har derfor en klar politisk dimensjon, der noen av de mest elementære strukturerende prinsippene er makt, legitimitet og ideologi (Saitta 1994:203).

Ritualet har ofte blitt oppfattet som et middel for sosial kontroll der deltagerne blir minnet på sin "rette" plass og rolle i den sosiale orden, slik at sosial stabilitet og likevekt kan oppnås (Douglas 1973:79, Pader 1982:39-40, Cohen 1985:111). Den dialektiske relasjonen mellom struktur og handling impliserer imidlertid at forholdet mellom deltagende aktør i ritualet, og strukturene ritualet foregår innenfor, alltid er i endring. Ritualisering konstituerer en form for virkelighet der aktørene også stimuleres til handling. For både Bell (1992:98ff) og Humphrey og Laidlaw (1994:133ff) har ritualisering utgangspunkt i kroppen: ritualisering er et produkt av kroppens erfaringer. Selve ritualiseringen skjer i et dialektisk forhold mellom kroppen og dens omgivelser. Når kroppen ritualiseres tilføres den en rasjonalitetsforståelse som ligger på et ikke-diskursivt plan. Dette betyr at kroppen "erkjenner" ritualet og oppnår en følelse for ritualet som innskriveres i kroppen. Mens aktørene i den ritualiserte konteksten tilføres en erkjennelse av ritualet gjennom den kroppslige erfaringen av ritualet, er konsekvensen samtidig at de tilføres en ny form for makt. Nemlig *makt til å relatere seg selv* til den ritualiserte konteksten, og dermed også til å reklassifisere, refortolke og restrukturere ritualet (Bell 1992:110), men også elementer utenfor ritualet (Damm 1999:54).

Dette medfører at individuelle preferanser finner veien inn i den rituelle utøvelsen. Mens utøvelsen av et ritual i utgangspunktet som oftest består av å kopiere handlingen av de som man lærer ritualet av, kan etter hvert en økt refleksjon over forholdet til ritualet føre til at aktøren endrer sitt bevisste forhold til ritualet. Personlig stil og variasjon blir tydeligere i handlingen. Med andre ord kan aktørene altså på ulike måter forholde seg til forståeligheten (eller mangelen på forståelighet) i ritualet, fra å kopiere observert tidligere praksis til å tilpasse det til egne intensjoner (Humphrey og Laidlaw 1994:260). Ritualet består derfor ikke av et passivt repeterende mønster, men har rom for variasjoner og foranderlighet. Den ritualiserte konteksten åpner opp for anvendelse av handlingsorienterte strategier for endring, vedlikehold, maskering eller legitimering av sosiale verdier og relasjoner.

De døde som medium

Hertz' klassiske artikkel *A Contribution to the Study of the Collective Representation of Death* ble utgitt i 1908 og oversatt til engelsk i 1960. Sammen med van Gennep (1960 [1909]) er han en av de tidligste til å vektlegge gravritualet som et overgangsritual. Hertz observerte at døden ofte ikke oppfattes som en kortvarig og avsluttet begivenhet, men at den består av flere faser. Van Gennep kalte disse fasene liminale.

I følge Herz' og van Genneps skjema blir den døde ofte først separert fra resten av samfunnet, gjennomgår deretter en transformasjon av identitet og status, for til slutt å reinkorporeres i samfunnet (van Gennep 1960, Herz 1960, se også Turner 1969). Den døde blir dermed tilført en ny rolle for det levende samfunnet, gjennom tilskrivelse av en ny identitet som tilhører "den andre" transcendent verden. Identiteten til den døde ødelegges ikke, men *transformeres*. I likhet med den døde gjennomgår også det levende samfunnet en liminal fase der identiteten rejusteres. For samfunnet representerer den liminale fasen en anledning til å rekonstituere sosiale bånd og redefinere sosial status:

"The living pass through a liminal phase during which society is reintegrated without the lost member. The liminal phase has both a sociological dimension, concerned with rents in the social fabric, and a symbolic or psychological one, having to do with society's image of itself" (Metcalf og Huntington 1992:84).

Identiteten, og endringen av denne, ser altså ut til å være en vesentlig faktor i tilnærming forståelse av gravritualet. Ettersom frafall av et individ setter relasjonene mellom menneskene rundt individet midlertidig ut av spill, må også de levendes roller og sosiale identitet restruktureres. Endringen av identitet for den døde og de levende oppnås gjennom gravritualet: *"In the major religions of the world, as in small tribal groups, the living manipulate human remains to effect these new statuses for themselves and the dead"* (Davies 1997:5). *Kroppen* er altså det sentrale fokus for gravritualets restrukturerende funksjon.

Den symbolske kroppen kommer spesielt til uttrykk ved rituelle anledninger. Individet personifiserer samfunnet gjennom den fysiske manifestasjon ved bekledding, utsmykning, hårfrisyrer og så videre. Aspekter som orden og nasjonal identitet manifesteres for eksempel i vårt eget samfunn av dommere og kongelige, hvis fysiske manifestasjon er rituelt utformet. Ettersom de representerer noen av de mest grunnleggende elementene som opprettholder vårt eget system, er atferd og utseende for disse personene underlagt strenge sanksjoner. Behovet for sosial kontroll reflekteres i hvilken grad individer selv kan kontrollere kroppen.

"In some religious groups, for example, the tight social control over members is reflected in their dress, hairstyle and demeanor. Where social control is lax or hardly existent, the individual reflects this in personal free-expression of dress, hair and general behavior" (Davies 1997:11).

Kroppen er altså mer enn en fysisk kropp, den er en institusjonalisering av sosiale verdier. Kroppen er bokstavelig talt legemliggjørelsen av sosial status og identitet. I gravritualet forandres kroppen slik at sosial status og identitet også endres.

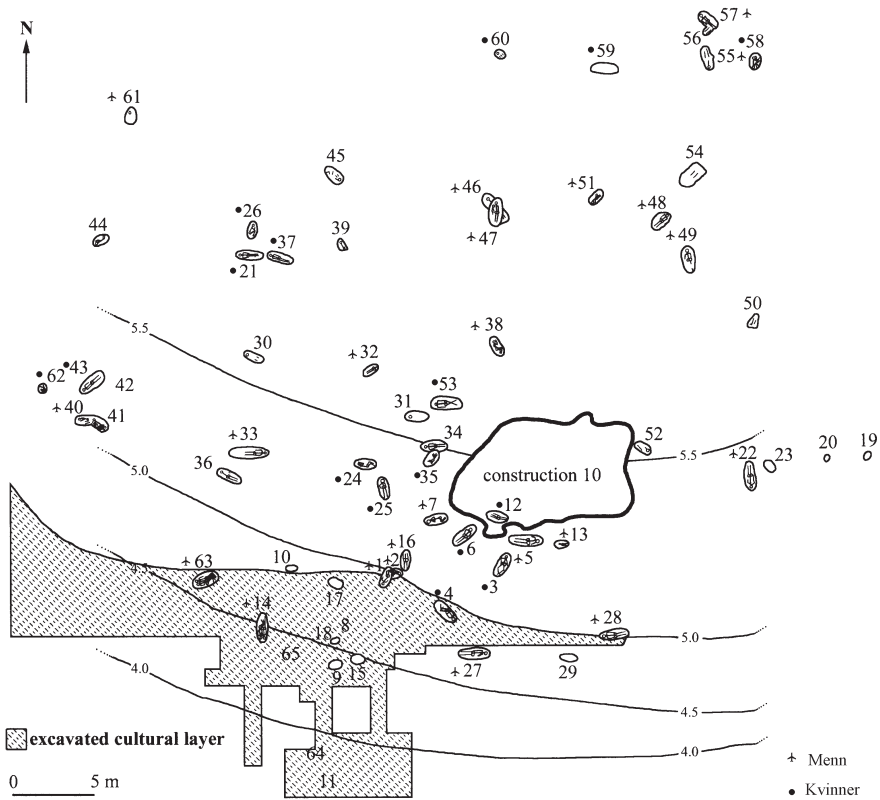
Lewis Binford (1971) argumenterte for at forklaringen på variasjon i gravskikken må søkes i statusen til den avdøde som sosiale person og hvordan den gruppen som føler tilhørighet til og ansvarlighet ovenfor den døde er sammensatt. Likevel er det høyst problematisk å trekke direkte paralleller mellom status og sammensetning av gravgods. Peter Ucko (1969) påpekte tidlig at kvantiteten på gravgodset også kan være resultat av sosiale og rituelle sanksjoner, og ikke nødvendigvis sosial status. De materielle uttrykkene for sosiale relasjoner i gravskikken må behandles som *relatert* til, men ikke refleks av, relasjoner slik de manifesterer seg i den levende verden. Gravskikk er *“material expression and objectivation of idealised relationships formulated about the dead by different individuals or groups within society”* (Parker Pearson 1982:110).

Gravmaterialet som materiell kultur er altså *meningsbærende* og inneholder mening om de sosiale relasjoner som er forutsetning for dens eksistens. Materiell kultur har en egenskap til utforming av sosial struktur som er fundert på evnen til fysisk å organisere verden, men også på evnen til å være meningsbærende (McGuire 1992:103). Den virkeligheten som den materielle kulturen har sitt utspring fra er imidlertid sjelden reflektert i den materielle kulturen. Derimot idealiserer, mystifiserer og maskerer den materielle kulturen ofte sosiale relasjoner slik at ideer og forestillinger som skjuler og naturaliserer maktforhold blir forsterket og reproduisert (McGuire 1992:102, Shanks og Tilley 1992, Olsen 1997). Materiell kultur er altså både en manifestasjon av sosiale relasjoner og samtidig som den virker strukturerende for sosiale relasjoner: *“Material culture both limits and enables action and therein lies the key to its interpretation”* (McGuire 1992:102).

De døde kan, i likhet med annen materiell kultur, anvendes i ulike strategier i forhandling av posisjoner og makt og vil utformes som en avspeiling av hvordan den sosiale realitet oppfattes av de grupper som har anledning til å bruke dem som uttrykksmidler (McGuire 1988). Formen som gis de døde vil ha sitt utgangspunkt i hvorvidt de levende har behov for og mulighet til å anvende de døde som *medier i den sosiale diskursen*. De døde kan på denne måten anvendes som *“social advertisement”* (Parker Pearson 1982, 1993) mellom ulike grupper og individer.

“The dead may be a legitimation of the social order, embodiments of land rights, martyrs to a holy cause, guardians of ancestral traditions, or even an archaeological management source. The living may conceal, embellish or justify their actual social relations through a relationship to the dead” (Parker Pearson 1993:203).

I det følgende skal vi se nærmere på hvordan det mesolittiske gravmaterialet kan brukes som en innfallsport til den sosiale diskursen som var tilstede i disse samfunnene.

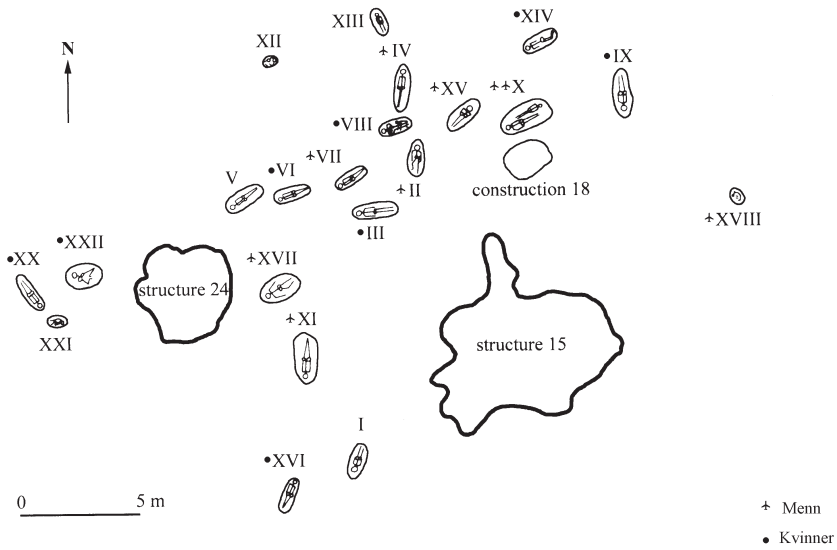
Figur 2. Skateholm I med graver og strukturer. Kjønn indikert. Tilpasset etter Strassbourg 2000:259.

Hvordan ble de døde anvendt som medier i strukturering og restrukturering av samfunnene? *Hvilke* sosiale relasjoner forsøkte man å la de døde argumentere for?

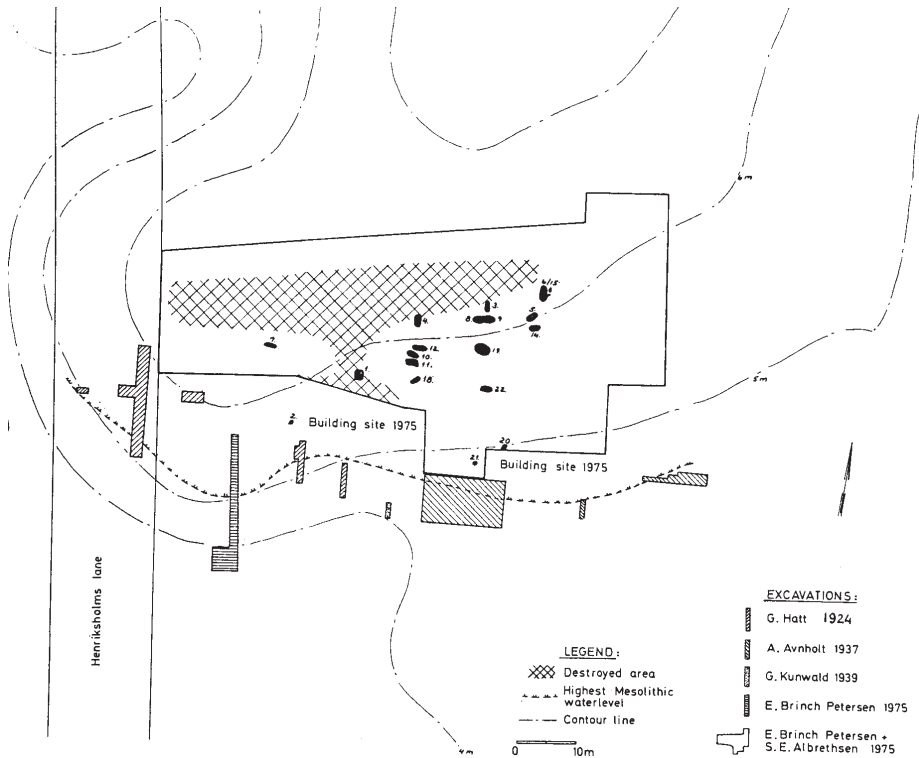
Relasjonen mellom levende og døde

De største konsentrasjonene av graver fra sein-mesolitikum finner vi på Bøgebakken i Vedbækfjorden på Sjælland og på Skateholm i Skåne.

Med utgangspunkt i tidligere erfaringer om hvor boplasser og godt bevart materiale kunne forventes å finnes, konsentrerte undersøkelsene av Bøgebakken i 1975 seg opprinnelig til området nærmest den sein-mesolittiske strandlinja. Her hadde deler av boplassen som lå på den nedre delen av en sørvendt bakke blitt undersøkt tidligere uten å komme i kontakt med gravene. Først under anleggsvirksomhet kom flere graver fram i dagen i de øvre delene av bakken (Albrethsen og Brinch Petersen 1977). Det viste seg altså at gravfeltet lå i den bakre, øvre delen av bosettingen. Med dette i mente, valgte man å også grave ut de øvre delene av bosettingene på Skateholm noen år seinere (Larsson 2003a:375). Også her fant man gravene i det øvre og bakre bosettingsområdet.

Figur 3. Skateholm II med graver og strukturer. Kjønn indikert. Tilpasset etter 2000:257.

Figur 4. Bøgebakken-Henriksholm med de ulike utgravingene og gravene. Fra Albrethsen og Brinch Petersen 1977.

Etter slutføring av utgravingene ved Skateholm var 87 graver avdekket, 65 på Skateholm I (fig. 2) og 22 på Skateholm II (fig. 3). Disse inneholdt restene av henholdsvis 62 og 22 personer, og 8 og 2 hunder (Larsson 1984, 1988c, 1990). På Bøgebakken ble totalt 17 graver avdekket¹ (fig. 4). Disse inneholdt rester av til sammen 22 individer (Albrethsen og Brinch Petersen 1977).

¹⁴C-dateringer fra Skateholm II gir en alder på bosetningen til 5700-4900 f.kr., mens trekull og forkullede hasselnøtter i nærheten av de gravlagte gir en datering til 5500-4900 f.kr. På Skateholm I er gravene datert til 5300-4800 f.kr. og bosetningslaget til 4900-4500 f.kr. (Larsson 1984:8-12, 1989c:368). Fra utgravingen av boplassen på Bøgebakken har vi tre dateringer til ca. 5100-4700 f.kr., men tre av gravene gir dateringer til perioden fra 5300-4600 f.kr. (Albrethsen og Brinch Petersen 1977).

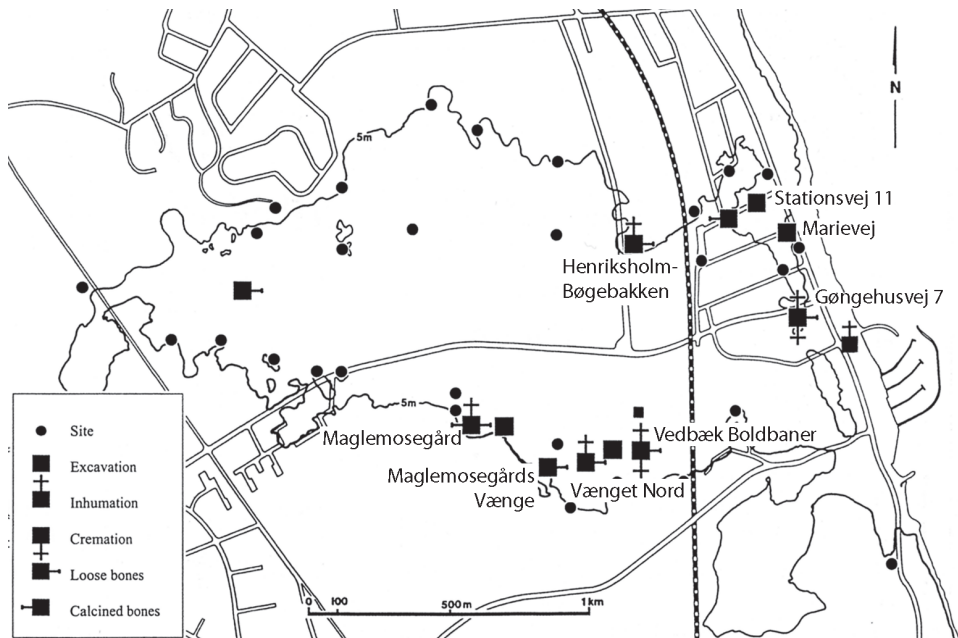
Gravene på Bøgebakken og Skateholm ble i likhet med gravene fra Höedic og Téviac i Frankrike (Péquart og Péquart 1954) og det store gravfeltet i Oleneostrovski mogilnik i Russland (Gurina 1956) tidlig betegnet som ”gravsteder”, eller ”cemeteries” (for eksempel Albrethsen og Brinch Petersen 1975, 1977), da for å understreke karakterforskjellene i forhold til de sparsomme forekomstene av enkeltgraver fra tidlig mesolittisk tid.

Hva definerer egentlig et gravsted? Innen arkeologisk terminologi innebærer begrepet at gravstedet er et avgrenset og formelt område for begravelse av de døde (Meiklejohn *et.al.* 1998:205). Med andre ord er gravsted noe mer enn bare et område for graver innenfor en bosetningskontekst (Brinch Petersen og Meiklejohn *in press*). De opprinnelige utgraverne av Bøgebakken og Skateholm (Albrethsen og Brinch Petersen 1975, 1977:3, Brinch Petersen pers.med., Larsson 1988c, 1989c) påpeker den massive forekomsten av levninger etter gjenstandstilvirkning, massiv tykkelse på kulturlagene, ekstensiv utbredelse av kulturlagene samt store mengder ildsteder, kokegroper og andre strukturer. En ren rituell anvendelse av lokalitetene kan vanskelig forklare disse forekomstene, selv om man tar i betraktning at ulike aktiviteter foregikk over lang tid ved disse anledningene.

Selv om vi finner de største konsentrasjonene av graver på disse to lokalitetene, er kombinasjonen graver og bosetninger ikke enestående. Tvert imot opptrer det absolutt største flertallet av graver fra perioden innenfor en bosetningskontekst (Brinch Petersen 1990b:77, Meiklejohn *et.al.* 1998: 205). I det godt undersøkte Vedbæk-området kan dette illustreres med de mange mindre lokalitetene med få graver og spredte skjelettdeler (for eksempel Mathiassen 1946, Brinch Petersen 1990a, 1990b, Brinch Petersen *et.al.* 1993, Brinch Petersen og Meiklejohn 2003) (fig. 5).

Sett i lys av at graver er et element som så å si alltid er tilstede på mesolittiske bosetninger, samt at bosetningskontekstene er massive, sammensatte, ekstensive og

1) I tillegg en tom struktur (grav 11) og hodeskalle og vertebrae av en ung kvinne uten tilknytning til gravstruktur (grav 1)

Figur 5. Vedbækfjorden med havnivå under sein-mesolittisk tid og lokalitetene med gravmateriale. Tilpasset etter Albrethsen og Brinch Petersen 1977:2 og Brinch Petersen og Meiklejohn 2003:486.

entydig tolket som faktiske bosetningslevninger, bør gravene tolkes som en integrert del av bosettingene. Den etter hvert ikke helt uvanlige forekomsten av graver i boplasskontekst viser at graver ikke var forbeholdt spesielle gravsteder, men at de er mer allment forekommende enn antatt for bare 20 år siden. Med andre ord var et tett forhold mellom levende og døde ikke uvanlig i denne perioden (fig. 6).

Både på Skateholm og i Vedbækfjorden fikk den raske havstigningen i sein boreal og tidlig atlantisk tid imidlertid store konsekvenser for de økologiske forholdene. Endringene var så drastiske at fra en generasjon til den neste kunne man fiske over områder der man tidligere gravla sine døde (Larsson 1994:102). I takt med det stigende havet ble bosettingene og gravene flyttet høyere i terrenget. På Skateholm måtte menneskene flytte fra en lavtliggende øy, Skateholm II, til et høyere område noen hundre meter unna, Skateholm I.

Endringene i havnivå skjedde så raskt at det virker usannsynlig at man ikke var klar over dem. Likevel fortsatte man å anlegge gravene nært strandsonen, på bosettingene. Dette viser at *"the need to have the deceased close by the place inhabited by the living was greater than the need to preserve the graves from physical changes in the foreseeable future"* (Larsson 2003a:388).

Lars Larsson (1994:102, 2003a:388, 2003b:9) stiller spørsmål om dette kan forstås som en form for territoriell markør, rettet mer mot endringene i naturen enn mot andre

Figur 6. En populærvitenskaplig fremstilling av Skateholm II. Mens selve bosettinga ligger nært strandkanten, er gravene plassert bak boplassområdet på bakkekammen. Her ligger også et hus med rituell karakter (Larsson 1988a). Tegning: Annica Wide/Trelleborg Museum.

grupper. Gravfeltene og bosettingene kan ha blitt anvendt som en slags ”buffer” mot endringene som truet den sosiale og mentale verden (Larsson 1995:102). Gjennom en videreføring av bosettingene i samme område og i samme landskapsmodus som generasjoner forut hadde levd i, ønsket man å markere sosial kontinuitet som en motvekt mot de fysiske endringene man opplevde rundt seg.

Likevel forklarer ikke dette den store variasjonen som gravene oppviser. Larsson har påpekt at ”(...) gravskicket ved denna tid oppvisar en variation som knappast kan spåras inom andra förhistoriska perioder” (Larsson 1999:236). For det første er det ingen gjennomsnittlig befolkning som er representert på gravfeltene. Den demografiske sammensetningen varierer også fra lokalitet til lokalitet. Noen ganger ligger to, og i ett tilfelle tre, personer i samme grav. For det andre er de døde begravd i en rekke ulike posisjoner; de døde som ligger på rygg kan ha bøyde knær eller armer; noen sitter med rett, andre tilbakelent og halvsittende, enkelte er plassert sittende med beina i kors; og andre ligger på siden. For det tredje har de døde med seg mange ulike gjenstander i graven, fra tannperler til ryggvirvler av dyr, fra ulike typer redskaper til beholdere med mat. Det råder lite tvil om at gravritualene var sammensatte og at det knyttet seg stor aktivitet til dem. En ren anvendelse av gravene som en markør mot endrede naturforhold virker derfor lite trolig.

Mange ting tyder på at samfunnene møtte både naturmessige og sosiale utfordringer gjennom sein-mesolittikum. Det kan ha blitt viktigere og mer nødvendig å definere og forhandle om sosiale relasjoner, og om hvordan samfunnet som helhet skulle utvikle seg. Integrasjon av gravene, og døden, i det levende samfunnet kan derfor gjenspeile en situasjon der det i større grad ble behov for virkemidler for påvirkning av samfunnsutviklingen.

Årsaken til den nære lokaliseringssmessige relasjonen mellom graver og bosettinger kan altså også forstås som et resultat av at de døde og gravritualene ble brukt som medier i en sosial diskurs. I det følgende diskuteres enkelte av de materielle uttrykkene for ritualiserte handlinger som ble utført i forbindelse med gravlegging, med fokus på sammensetning, utsmykning, posisjonering og utstyring av de døde. Hvilke strategier for ritualisering av handling kan utledes fra materialet, og hvordan har disse ritualiserte handlinger inngått i den sosiale diskursen?

Utvalg av døde

Når det er klart at døden er nært forestående ble form for disponering av kroppen valgt. Hvorfor ble bare enkelte personer gravlagt på bosettingene?

På gravfeltene er det generelt få barn over spedbarnsalder, mens personer i pubertetsårene så å si er fraværende. Barn er hovedsakelig gravlagt sammen med voksne på Bøgebakken. Dette kan tyde på at gravlegging av barn alene på gravfeltene ikke hadde samme betydning i den sosiale diskursen. Flertallet av barn og unge kan følgelig ha blitt ansett som uferdige og ufullstendige bærere og formidlere av sosiale verdier og normer, og dermed hovedsakelig ikke blitt gravlagt alene i jordgraver på gravfeltet. Også i moderne tid finner vi eksempler på at barn som ikke er fullverdig inkorporert i samfunnet blir gravlagt etter separate kriterier, for eksempel slik udøpte barn får egen behandling i enkelte katolske samfunn (van Genep 1960:153).

Det motsatte prinsippet kan ha vært tilfelle for personene i aldersgruppen 16-20 år. Det er et relativt høyt antall personer i denne alderen på gravfeltene, på Bøgebakken og Skateholm I spesielt kvinner, mens det er flere unge menn på Skateholm II (Persson og Persson 1984, 1988). Disse var sannsynligvis individer som nettopp var blitt regnet som fullverdige medlemmer av det normative voksne samfunnet og som representerte samfunnets evne til fornyelse og selvopprettholdelse. Gravlegging av disse kunne være et uttrykk for at slike egenskaper var i kraft i samfunnet.

Kjønnsdistribusjonen på Skateholm-feltene viser at mens det på Skateholm II er flere unge menn enn kvinner, er det flere unge kvinner på Skateholm I enn det er tilsvarende menn. Når det gjelder aldersgruppen 20-40 er det et flertall av menn på begge gravfelt. Derimot er det et stort flertall kvinner i aldersgruppen 40-60 på Skateholm II, mens det på Skateholm I er et flertall menn i samme aldersgruppe. Med andre ord ser det ut til å ha vært en vektlegging av eldre kvinner og yngre menn på det eldre gravfeltet, mens det er unge kvinner og eldre menn som oftere ble gravlagt på den yngre lokaliteten.

Vektlegging av eldre kvinner og yngre menn på Skateholm II kan forklares med at gravlegging og organisering her hovedsakelig ble styrt av slektskapsstrukturer, noe som også indikeres gjennom morfologiske tannanalyser (Alexandersen 1988a:151ff). Sammenhengen mellom unge kvinner, barn og reproduktivitet på Bøgebakken, og unge kvinner og eldre menn på Skateholm I, kan derimot være resultat av en situasjon der unge kvinner gjennom sein-mesolitikum i større grad gjenspeilet verdier som var tilstede i jordbrukssamfunn lenger sør, der kvinners fertilitet gjerne assosieres med jordens fruktbarhet (Fuglestad 1999:34).

Uveksling av gaver og ekteskapsallianser kan ha blitt viktigere gjennom sein-mesolitikum for markering av status og posisjon (Jennbert 1984). Unge kvinner kan på bakgrunn av dette ha fått tilskrevet en status som gjenspeilet verdier som var tilstede i jordbrukssamfunn (Fuglestad 1999). Dette betyr imidlertid ikke at de unge kvinnene som ble gravlagt på de sørskandinaviske gravfeltene nødvendigvis kom utenfra. Det er heller den *verdi* som ble assosiert med disse kvinnene som kommer til uttrykk i gravleggingen.

Når vi tar i betraktning at denne perioden ser ut til å være preget av større behov for definering og posisjonering innenfor mer sedentære og komplekse samfunnsstrukturer, kan gjenstander og elementer som ble oppfattet som sjeldne og eksotiske ha blitt viktigere i forhandling av sosiale relasjoner. Unge kvinner kan i denne sammenhengen ha blitt oppfattet som eksotika i den forstand at de ble assosiert med verdier som kommer *utenfra*. Forekomsten av eksotiske gjenstander, slik som tenner fra dyr som var sjeldne eller utdødde i disse områdene, i unge kvinners graver kan understøtte denne teorien.

Dette kan eksemplifiseres med grav 14 på Skateholm I (fig. 7). Her er en eldre mann gravlagt med en ung kvinne plassert delvis oppå seg. Posisjonen til kvinnen ser ut til å skulle signalisere hennes avhengighet av mannen; han har på sin side en utstrakt stilling med hodet vendt bort fra kvinnen. Kvinnen har fått et dødelig slag bak venstre øre (Persson og Persson 1984). En tolkning av dette har vært at kvinnen ble drept for å følge mannen i graven som hans make eller som et offer (Larsson 1988c:109, Persson og Persson 1984:26).

Utformingen av gravens sammensetning og de dodes posisjoner kan muligens være et uttrykk for et forsøk fra en sosial kategori, eldre menn, på å overføre noe av den status som ble tilknyttet yngre kvinner på seg selv. Likevel må det understrekes at disse strategiene ikke nødvendigvis er resultat av at man utelukkende handlet etter bevisste intensjoner om å oppnå makt eller posisjoner. Handlingene trekker imidlertid veksler på den eksisterende struktur som kanskje ikke er så intensjonell og tydelig for aktørene, men som danner en ramme for handling. Gravmaterialet gir oss derfor en antydning av de strukturer som var tilstede i samfunnet, av de ressurser som var tilgjengelige i den sosiale diskursen. Det kan heller ikke utelukkes at gravmaterialet ikke bare reflekterer en mer eller mindre intensjonell manipulering av de døde, men også en assosiasjon og gruppetilhørighet i det levende samfunnet.

Figur 7. Grav 14 på Skateholm I. En ung kvinne drept med et slag mot hodet og en eldre mann. Foto Lars Larsson.

Utsmykning av de døde

Ut fra posisjonen av tannperler og beinnåler på skjelettet ser det ut til at den døde har vært ikledd en spesielt rikt dekorert drakt. I enkelte graver er rader med tenner plassert på den dødes hode, og deres regelmessige plassering tyder på at de har vært sydd fast på et slags hodeplagg (Stutz 1998:12). Et eksempel på dette er grav XV (fig. 7) på Skateholm II der en ung mann har en rad gjennomborede tenner av kronhjort *in situ* på kraniet. Kvinnene har ofte tannperler over hoftepartiet; disses plassering tolkes som at de har vært fastsydd på et belte rundt livet (Brinch Petersen 1979). Både kvinner og menn har tannperler som dekorative elementer på drakten, men mengden er større hos kvinnene enn hos mennene. Det ser også ut til at tannperlene hos kvinnene særlig var av kronhjort, hos mennene i større grad av villsvin (Larsson 1988c:133).

Et karakteristisk trekk ved gravene på Skateholm og Bøgebakken er at de fleste gravene inneholder mengder med oker. Forekomst av oker over og under den døde har blitt tolket som resultat av at den døde har vært iført spesielle fargete drakter (Albrethsen

Figur 8. Grav 6 på Skateholm I. En kvinne i sittende posisjon med levninger av et spedbarn i mageregionen og hoftesmykke av tannperler. Oker rundt hoftepartiet. Foto Lars Larsson.

og Brinch Petersen 1977:21, Kannegaard og Brinch Petersen 1993:79, Larsson 1988c:146). Selve kroppen til den døde kan også ha vært farget. Okeren er gjerne distribuert over enkelte områder av kroppen; spesielt ofte er hodet, hofteparti og beina rødfarget.

Små barn er som oftest fullstendig dekket av oker, noe som kan forklares med at de ble svøpt inn fargede skinn. Kvinnene har spesielt oker rundt hoftepartiet. Hos mennene er distribusjonen mer generell, men det er en tendens til at hodeområdet gjerne er farget (Albrethsen og Brinch Petersen 1977, Larsson 1988c:146, Meiklejohn *et.al.* 2000:230).

Utsmykningen av drakten ser altså ut til å ha vært kjønnsbetinget. Kvinnenes drakt kan ha hatt et spesielt fokus på hoftepartiet som var dekorert med rød oker og tannperler (fig. 8), mens menn

Figur 9. Grav XVII på Skateholm II. En 30-årig mann. Ved venstre armkrok ligger en ryggvirvel av delfin, ved høyre et kranium av mår. Oker rundt hodet og langs beina. Foto Lars Larsson.

gjørne ble påkledd et dekorert eller udekorert rødfarget hodeplagg. Det kan også tenkes at håret ble farget med oker før gravlegging (fig. 9).

Markering av ulike områder hos kvinner og menn kan forstås som resultat av et ønske om å fremheve disse som ulike kategorier i den sosiale diskursen. Okeren og utsmykningene kan ha bekreftet og forsterket assosiasjonene som var knyttet til de ulike delene av menns og kvinners kropper, slik at kroppen på denne måten institusjonaliserte verdier og holdninger.

Den mest direkte tolkningen av distribusjonen av okeren og tannperlene rundt kvinners hofter er at den skulle være en symbolsk henvisning til kvinners evne til reproduksjon. En mulig assosiasjon mellom kvinner og reproduksjon kan som nevnt tydeligere ha kommet til uttrykk i gravskikken etter hvert som konsepter utenfra fant veien inn i de sein-mesolittiske samfunnenes virkelighetsforståelse.

Markering av først og fremst hodene til menn gjennom oker kan ha vært et virkemiddel for å vekke assosiasjoner til kontroll, ledelse og makt. Strassbourg (2000:216-222) har framholdt at kjønnsrollene i disse samfunnene ble sammenholdt med kronhjortens adferd. Mens kvinner ble forbundet med kronhjorthinden ble menn assosiert med egenskapene til kronhjortbukken. På bakgrunn av dette kan en markering av hodet til menn i graven ha vært en strategi for å skape assosiasjoner til hvordan kronhjortbukkens hode er dominert av geviret, som igjen kanskje kan oppfattes som uttrykk for ledelse og makt.

Kroppene til de døde kan på denne måten ha blitt anvendt som en fysisk manifestasjon på tilstedeværelsen av *ideelle* normer og roller i disse samfunnene. Oker og tannperlene har på en side vært anvendt for å understreke menn og kvinner som sosiale kategorier med ulike relasjoner til makt og reproduksjon. På den annen side viser variasjonen at mange grupper kunne komme til i den sosiale diskursen, slik at det eksisterte muligheter til opposisjon og forhandling.

Kroppen i graven

Særlig på Skateholm I er det en utstrakt variasjon i stillingene som de døde har blitt plassert i (tabell 1). Bøgebakken oppviser derimot en sterk homogenitet i posisjoneringsen: 80 % av det totale antallet døde er plassert i utstrakt ryggleie. Dette kan antyde at det på Skateholm var større muligheter og behov for anvendelse den dodes kropp som medium for ulike holdninger i den sosiale diskursen, enn på Bøgebakken.

Utstrakt ryggleie er klart den hyppigste posisjonen for de døde på de sein-mesolittiske gravfeltene sett under ett. Ser vi nærmere på de enkelte gravfeltene blir romlige og temporale variasjoner tydelige. På Skateholm II er flertallet gravlagt slik, mens frekvensen *halveres* til Skateholm I-tid. Sittende stilling finner vi både på Skateholm I og II, men også denne *halveres* fra det eldre gravfeltet til det yngre. Sammenstrukket

		16-20		21-39		40-59		60+		Sum
		N	%	N	%	N	%	N	%	
Skateholm II	Menn	Hocker								
		Rygg	1 (11,1)		3 (33,3)		1 (11,1)			5 (55,6)
		Sittend	1 (11,1)		2 (22,2)					3 (33,3)
		Annet							1 (11,1)	1 (11,1)
		Ukjent								
		Sum								9 (100)
	Kvinner	Hocker								
		Rygg	1 (11,1)		2 (22,2)		3 (33,3)			6 (66,7)
		Sittend			2 (22,2)					2 (22,2)
		Ukjent					1 (11,1)			1 (11,1)
		Annet								
		Sum								9 (100)
Skateholm I	Menn	Hocker	1 (4,8)		1 (4,8)		4 (19,0)		1 (4,8)	7 (33,3)
		Rygg	1 (4,8)		1 (4,8)		2 (9,5)		1 (4,8)	5 (23,9)
		Sittend	3 (14,3)						1 (4,8)	4 (19,0)
		Annet			1 (4,8)		2 (9,5)			3 (14,3)
		Ukjent					2 (9,5)			2 (9,5)
		Sum								21 (100)
	Kvinner	Hocker	1 (5,9)		1 (5,9)		4 (23,5)		1 (5,9)	7 (41,2)
		Rygg	3 (17,6)				2 (11,8)			5 (29,4)
		Sittend	1 (5,9)		2 (11,8)					3 (17,6)
		Ukjent	1 (5,9)						1 (5,9)	2 (11,8)
		Annet								
		Sum								17 (100)
Bøgebakken	Menn	Hocker								
		Rygg			4 (50,0)		4 (50,0)			8 (100)
		Sittend								
		Annet								
		Ukjent								
		Sum								8 (100)
	Kvinner	Hocker	1 (16,7)							1 (16,7)
		Rygg	1 (16,7)		1 (16,7)		2 (33,3)			4 (66,7)
		Sittend								
		Ukjent	1 (16,7)							1 (16,7)
		Annet								
		Sum								6 (100)

Tabell 1. De dødes posisjoner fordelt på alder og kjønn.

Figur 10. Grav 24 på Skateholm I. En eldre kvinne i sterkt sammentrukket hockerposisjon. Foto Lars Larsson.

stilling i sideleie, eller hockerposisjon, er den hyppigst forekommende posisjonen på Skateholm I, mens den er så å si fraværende på Skateholm II og Bøgebakken. Selv om sittende og utstrakt stilling fortsatt er i bruk, ser det ut til at hockerposisjonen kommer inn og i stor grad erstatter de tidligere tradisjonene på Skateholm (fig. 10).

Hockerposisjonen kan oppfattes som en tilvekst i det symbolske repertoaret fra Skateholm II- til Skateholm I-tid. Denne tilveksten kan muligens sees i sammenheng med innflyttelser fra andre samfunn. I de enkle jordbruksamfunnene på kontinentet var denne posisjonen svært vanlig på denne tiden (Larsson 1989b:216). Tilstedeværelsen av denne posisjonen og andre eksotiske elementer betyr ikke nødvendigvis at de har kommet til som resultat av direkte kontakt mellom samfunnene som anvendte Skateholm og jordbrukende samfunn lenger sør.

Det er elementenes *assosiasjon* til det eksotiske og eksterne som gir prestisje og status. Sett i lys av dette kan tilkomsten av hockerposisjonen tyde på at det over tid ble stadig viktigere å anvende nye virkemidler i forsøkene på å oppnå posisjoner og påvirke relasjoner i samfunnet. Selv om det fortsatt er mange ulike posisjoner tilstede i gravleggingen av de døde, har hockerposisjonen spesielt blitt oppfattet som et effektivt virkemiddel for grupper som relaterer seg til de døde i forsøkene på å tilskrive status og prestisje til den døde, for dermed å forsøke å la noe av denne statusen reflekteres på seg selv.

Ser vi nærmere på hvilke personer som oftest ble plassert slik på Skateholm I, er det tydelig at individer i aldersgruppen 40-59 særlig ble gjenstand for forsøk på tilskrivelse av prestisjen som ble assosiert med hockerposisjonen. Av alle graver der kjønn, alder og stilling er kjent, er 19 % av mennene og 24 % av kvinnene plassert i hockerposisjon og tilhører denne aldersgruppen. Bare ett individ i hver av de andre

aldersgruppene av begge kjønn er plassert slik. Dette kan bety at det spesielt innenfor de middelaldrende gruppene eksisterte et særlig behov for virkemidler i den sosiale diskursen. Som vi har sett, ser det ut til at det var en spesiell vektlegging av eldre menn og yngre kvinner på dette gravfeltet, der yngre kvinner ble assosiert med verdier som var tilstede i jordbruksamfunn.

På Skateholm I er mange av de eldre kvinnene plassert i hockerposisjon, faktisk en høyere andel enn den tilsvarende gruppe menn. Dette kan tolkes som et forsøk fra denne gruppen kvinner å opponere mot mennenes forsøk på å oppnå visse posisjoner i samfunnet. Ved å anvende samme virkemidler som sin relasjonelle motsetning, de eldre mennene, ville man forsøke å motvirke forsøkene på mannlig dominans, og bevare eller gjenopprette den status og posisjon som ble tilskrevet de eldre kvinnene i perioden som var forut. Ved å anvende det eksotiske elementet ville man samtidig opponere mot at yngre kvinner ble tilskrevet økt verdi gjennom assosiasjon til verdisystemer utenfra, som igjen ble anvendt av de eldre mennene for å oppnå status.

Med andre ord kan anvendelsen av hockerposisjonen av ulike sosiale kategorier reflektere en situasjon der sosiale relasjoner var i endring, og der det samtidig var konflikt og uenighet om hvordan relasjonene skulle utformes og om hvilke posisjoner som skulle være gjeldende for ulike grupper.

Ser vi videre på hvilke posisjoneringer som kommer til uttrykk for de ulike aldersgruppene på Skateholm II og Bøgebakken der deres stillinger er kjent, er det en jevn fordeling av posisjoner på aldersgruppene for begge kjønn. Posisjoneringen av kroppen inngikk sannsynligvis ikke i den sosiale diskursen med samme intensitet som den ser ut til å ha gjort på Skateholm I. På bakgrunn av at stor variasjon settes i sammenheng med tilstedeværelsen av større uenighet og mer intensiv sosial diskurs, ser det ut til at de ulike kjønnene og aldersgruppene ikke hadde like stort behov for forhandling av sosiale relasjoner, eller i det minste ikke anså posisjoneringen av kroppen som et effektivt virkemiddel i den sosiale diskursen.

Generelt ser det ut til at det var eldre menn på Skateholm I som oppviser den største variasjonen når det gjelder ulike måter å posisjonere dissers kropp på. Dette omfatter både individer i alderen 40-59 og individer over 60 år. Dette kan underbygge tolkningen av at det spesielt er denne gruppen som nå forsøker å oppnå posisjoner i samfunnet, og deltar aktivt i anvendelsen av de døde i forhandlingen av relasjoner. Det kan derved se ut til at endringer over tid gjør det særlig viktig for disse å komme inn i den sosiale diskursen og oppnå andre posisjoner enn det de har hatt tidligere. Man kan tenke seg at denne kategorien ser situasjonen med økt regionalisering, større press og samfunnsmessige omstillinger som en mulighet til å posisjonere seg i forholdt til den tidligere sosiale orden, der eldre kvinner ser ut til å ha hatt en mer framtrædende posisjon.

Med andre ord kan den sosiale dynamikken i denne perioden forstås som resultat av endringer som oppstår når det trekkes veksler på eksisterende og nye elementer slik at en blanding av det gamle og det nye oppstår, og relasjonene mellom sosiale kategorier endrer seg, slik at også kategoriene i seg selv endrer seg.

Rekvisitter i graven

Før graven ble fylt igjen ble enkelte gjenstander lagt ned med den døde (tabell 2). Distribusjonen av gravgods ser ut til å ha fulgt visse kjønns- og aldersbestemte normer (Kannegaard Nielsen og Brinch Petersen 1993, Larsson 1988d, 1989b, Meiklejohn et.al 2000). Det mest påfallende trekket i sammensetningen av gravgodset er at menn gjerne ble gravlagt med redskaper av stein, mens slike gjenstander er så og si fraværende hos kvinner. Kun i enkelte tilfeller finner vi individer som er sikkert kjønnsbestemte til å være kvinner med steinredskaper i graven på Skateholm I, II eller Bøgebakken. Redskapene består av hovedsakelig av flekker, økser og tverrpiler. Det er imidlertid ikke bare menn som kan ha håndtert redskapene som fikk slike

		Bøgebakken					Skateholm II					Skateholm I				
		Tom	Ukjent	Barn	Kvinner	Menn	Hund	Ukjent	Barn	Kvinner	Menn	Hund	Ukjent	Barn	Kvinner	Menn
Flint	Flekker		1	1		5	1	1	1		4		1	1		2
	Tverrpil									2						
	Kjerneøks	1				1				1						
Bergart	Øks									1						
	Trinnøks									2						1
	Stein					1				1						1
Bein	Redskap	1				2	1	1		2			1			
	Kronhjort											1			2	
	Rådyr		1												1	
	Villsvin														1	1
	Oter/mår														1	
	Fisk											1			1	1
	Annet	1										1			1	1
Tannperler	Kronhjort		1		1					2	4		1		1	2
	Villsvin		1		1	2					3			2		
	Urokse		1							1	1					
	Elg				1										1	
	Menneske		1													
	Annet				1								1	1	1	
Annet Horn	Redskap					1				1		1				2
	Gevir	1			1	1	1			2						
Annet	Rav											1	1			1
	Snegler				1											
	Uten		2	4	4	1		1	1	5	4	3	16	3	11	17

Tabell 2. Frekvensen gravmateriale opptrer med fordelt på ulike typer graver.

Figur 11. Gravgoods fra grav 47 på Skateholm I. Grava inneholdt en ung mann og et lite barn. Mellom beina på mannen lå tre økses og en ubearbeidd stein. Foto Lars Larsson.

i grava: barn og hunder fikk også med seg flintflekker og en hund har til og med en hornhammer (Larsson 1989a).

Økses ble utelukkende assosiert med menn (fig. 11). Analyser av flintgjenstandene viser at flertallet var uten bruksspor, og dermed tilvirket for gravleggingen (Knutsson 1995). Enkelte typer av steinredskapene opptrer heller ikke i bosetningslagene (Meiklejohn *et.al.* 2000:230). Flintflekkene er som oftest plassert vertikalt på midjen eller på hoftene både hos menn og barn på Bøgebakken og Skateholm II, mens de på Skateholm I også er plassert ved føttene og hodet. Flintflekkene på Skateholm II og Bøgebakken kan ha vært festet til et belte eller i en slire (Larsson 1988c:139), og har antakeligvis vært båret slik også i live av de voksne mennene. Med utgangspunkt i den klare forbindelsen redskap har til menn, kan forekomsten av flekker og andre typer redskap hos barn indikere at det her er snakk om guttebarn (Kannegaard Nielsen og Brinch Petersen 1993:80, Albrethsen *et.al.* 1976:9).

Utsmykninger i form av tannperler i større mengder, som sannsynligvis har vært festet sammen til smykker eller belter, opptrer oftest hos kvinner (Brinch Petersen 1979) (fig. 12). På Bøgebakken inneholder kun to av manssgravene tannperler, og da bare et par stykker. På Skateholm finner vi tannperlene igjen i flere kvinnegraver.

Imidlertid har også menn utsmykninger av tannperler, dette gjelder blant annet grav X der en mann hadde tannperler av kronhjort, elg og villsvin langs hals, hoftene, lår og bein. Selv om enkelte menn altså ser ut til å ha hatt dekorerte drakter med tannperler, ser det ut til at dette oftere var tilfellet hos kvinnene, og da spesielt de unge. Tannperlene hadde gjerne en tann eller to som var sjelden eller eksotisk i forhold de andre (Meiklejohn *et.al.* 2000:230). Mennenes tannperler var færre i antall enn kvinnenes, og heller av villsvin enn kronhjort (Larsson 1988c:133).

Når det gjelder den aldersmessige distribusjonen av gjenstandene ser det ut til at det helst er eldre menn og yngre kvinner som er "rikest" utstyrt (Larsson 1989a:219).

Figur 12. Gravgods fra grav VIII på Skateholm II. Hofteparti fra en sittende kvinne med et hoftesmykke med et hundretalls tenner av minst 30 ulike kronhjorter. Foto Lars Larsson.

Eldre kvinner har vanligvis lite eller ingen gjenstander med i graven, men enkelte av de eldre kvinnene på Bøgebakken og Skateholm II er derimot gravlagt på kronhjortgevir. De aller minste barna er også gjerne godt utstyrt (Meiklejohn *et.al.* 2000:230).

Sammenligning mellom Skateholm I og Skateholm II viser at mengden gravgods også varierte gjennom tid. Majoriteten på Skateholm I er gravlagt uten eller kun med en gjenstand, mens det på det eldre gravfeltet er flere graver med gravgods, flere gjenstander per person, og større variasjon i gjenstandsmaterialet (Larsson 1989a:219).

Med utgangspunkt i at gjenstandene blir anvendt for å uttrykke ulike oppfatninger og ønsker om utformingen av relasjoner mellom ulike sosiale kategorier, kan vi trekke to foreløpige konklusjoner. For det første viser mengden og variasjonen i gravgodset over tid at det etter hvert ble større behov for å bruke den døde og gravritualet i den sosiale diskursen. Mye tyder dessuten på at gjenstandene endret assosiasjon til verdi over tid, og dermed også fikk et annet meningsinnhold i forhold til gravritualene. På Skateholm II ser vi for eksempel at langt flere mannsgraver inneholdt tannperler enn på Skateholm I. Dette kan tyde på at tannperlenes assosiasjon til kvinner ble mer sementert, og ikke lenger var anvendelige for bruk i tilknytning til mannlige verdier.

For det andre viser den klare forskjellen i gjenstandsmaterialet tilknyttet kvinner og menn at et sosialt skille mellom kvinner og menn ble forsøkt produsert og/eller reproduisert. Imidlertid indikerer mangelen på en uniform praksis at det også var mulighet for alternativ symbolsk anvendelse av gjenstandene.

Figur 13. Grav XXII på Skateholm II. En 30-40 år gammel kvinne sittende på kronhjortgevir. Hun har også et hoftesmykke av tannperler og en skiferplate som halssmykke. Foto Lars Larsson.

I enkelte graver er den døde gravlagt med eller på gevir fra kronhjort. Disse gravene finner vi bare på Bøgebakken og Skateholm II, mens de er fraværende på Skateholm I. Det er med andre ord et element som ser ut til å ha mistet sin betydning over tid. Plasseringen av gevirene varierer: på Bøgebakken har personene blitt lagt oppå gevirene mens på Skateholm II har de plassert både liggende under og sittende på gevirene samt fått gevir plassert bak hodet og ved føttene. Liv Nilsson Stutz (2003:324ff) finner indikasjoner på at enkelte av gevirene har vært anvendt som en slags plattform i grava for å heve den døde opp fra bakken. Hvorfor ble enkelte gravlagt med slike gevir?

Relaterer vi forekomsten av kronhjortegevir til de individuelle gravene, er det en eldre kvinne og en eldre mann som har gevir på Bøgebakken, i tillegg finner vi gevir i en tom grav. På Skateholm II inneholdt gravene med gevir yngre personer; to unge menn og en litt eldre kvinne, i tillegg til en hund og en tom struktur (fig. 13).

Kronhjorten og dets gevir har i mange samfunn blitt oppfattet til å ha en spesiell betydning. Fellingen av geviret har blitt forbundet med syklusen vekst - forfall - vekst som observeres i naturen, og kontinuerlig skapelse og gjenfødelse (Chevalier og Gheerbrant 1994:920). Geviret har derfor blitt et symbol på vekst og vitalitet, og har ofte vært oppfattet som et uttrykk for mannlig virilitet (Larsson 1988c:144, de Vries 1989:439).

Det kan tenkes at formen for makt og status som ble assosiert med geviret kan ha vært mest uttalt på Bøgebakken, der det er to eldre personer som er gravlagt med gevir. Geviret kan her kanskje først og fremst settes i sammenheng med status relatert til høy alder. På Skateholm II har det derimot vært større rom for anvendelse av slike gevirer som uttrykk for makt og status, da det ser ut til at flere ulike grupper tok i bruk dette elementet. Fra Skateholm II til Skateholm I forsvinner dette uttrykket. Dette kan ha sammenheng med at det mistet sin direkte assosiasjon til makt og ble erstattet av andre symboler. Flere forhold tyder på at elementer av eksternt opphav etter hvert ble assosiert med status i større grad enn de tradisjonelle maktsymbolene.

Døden som sosial arena

De sein-mesolittiske gravritualenes kompleksitet kan leses som en rekke prosesser for kontrastering til de normale daglige handlinger med formål å skape ritualiserte kontekster. Den ritualiserte konteksten utgjør en spesielt egnet arena for ideologisk produksjon, der gravritualet har vært en arena, og den døde et medium, for forhandling av sosiale relasjoner.

Et gjennomgående trekk ved de sørskandinaviske gravene er at de har en sterk lokaliseringmessig relasjon til bosetninger. Nærheten mellom gravene og bosetningene kan tyde på at betydningen av gravskikken og gravritualene var mer markant og viktig, og interaksjonen mellom levende og døde mer aktuell, enn hva som er tilfellet i samfunn hvor gravene plasseres separat. I slike samfunn vil gravene ha hatt en strukturerende funksjon først og fremst ved særlige rituelle anledninger. I de sein-mesolittiske samfunnene ser de derimot ut til daglig å ha vært tilstede som strukturerende elementer for den sosiale virkelighet.

Gravene oppviser en sterk variasjon, både i sammensetning av befolkningen på gravfeltet, orientering og lokalisering av de enkelte graver på gravfeltet, posisjonering av den døde, gjenstander som ble lagt i grava, og i de rituelle handlinger som har blitt utført før, under og etter gravleggingen. Denne variasjonen kan forstås som uttrykk for at mange ulike grupper hadde behov for, og mulighet til, å anvende gravene som medium for uttrykk av ulike holdninger og verdier.

Rundt 4000 f.kr blir jordbruket innført i Sør-Skandinavia. Dette skjer på samme tid som den lange perioden med transgresjoner tar slutt og regresjon blir normalsituasjonen. Likevel tyder mye på at det var kontakt med de jordbrukende samfunn på kontinentet mer enn tusen år tidligere. Blant annet viser nye analyser av økser fra Skateholm at disse er av råstoff som ikke finnes lokalt, men som er velkjente i det kontinentale Europa (Larsson 2003b:9). Andre elementer i gjenstandsmaterialet tyder på innflytelse fra kontinentale grupper på det vestlige Danmark, mens det østlige Danmark ser ut til å ha hatt nærmere kontakter med den skandinaviske halvøy (Vang Petersen 1984:15-16). Samtidig ser det også ut til at det foregikk en regionalisering i området. For eksempel viser 13C-variasjoner mellom innlands- og kystbefolkninger at det eksisterte ulike grupper med et mer permanent bosettingssystem på kysten og i innlandet (Meiklejohn *et.al.* 1998:208, Price 1985, Larsson 2003b:10), og at ulike territorier ble etablert på Sjælland (Vang Petersen 1984).

Med andre ord ser det ut til at den sein-mesolittiske perioden var preget av en kombinasjon av økt regionalisering og bevaring av tradisjoner på en side, og innovasjoner og kontakt med eksterne samfunn på den annen side. I denne situasjonen ble det sannsynligvis viktigere å markere seg i forhold til maktrelasjoner innad i samfunnet, i forhold til hvilken retning den samfunnsmessige utviklingen skulle ta, og i forhold til regional identitet og gruppetilhørighet. Dette førte til en intensivering av den sosiale diskursen.

I disse samfunnene ser det ut til at slektskap, kjønn, alder og territorial tilknytning var noen viktige kategorier der relasjonene mellom ulike grupper endret seg over tid. Dette kommer spesielt til uttrykk i de endrede forholdene mellom menn og kvinner i ulike aldersgrupper. Mens eldre kvinner ser ut til å ha hatt en mer sentral rolle på det tidligere gravfeltet, endrer dette seg til å bli fokusert på eldre menn. Ved hjelp av elementer som kunne knyttes til eksterne og eksotiske verdier, og dermed gi prestisje, kan denne kategorien ha forsøkt å posisjonere seg. Yngre kvinner, som ser ut til å ha blitt assosiert med verdier knyttet til jordbrukende samfunn, kan ha blitt viktigere på det yngre gravfeltet som uttrykk for status og prestisje. Samtidig kan man ane en opposisjon mot disse strategiene, da også andre grupper har forsøkt å komme inn i den sosiale diskursen rundt maktrelasjoner. De mange måtene å anvende de døde på viser eksistensen av konflikter og motsetningsfylte interesser, men også at relativt løse samfunnsstrukturer ga rom for forhandlinger rundt utformingen av sosiale relasjoner i det levende samfunnet.

Trolig var altså gravene og de døde virkemidler i en intens sosial diskurs i spenningsfeltet mellom det tradisjonelle levesettet og tilsynekomsten av endrede sosiale strukturer som følge av nye impulser utenfra og økt regionalisering. Det kan se ut til at de sein-mesolittiske samfunnene var heterogene der det eksisterte mange ulike motivasjoner for hvordan relasjoner internt og eksternt skulle utforme seg. Mens enkelte grupper har ønsket å bevare eller reprodusere eksisterende strukturer, har andre sett muligheter i endring. Ritualer og materiell kultur har bevisst og

ubevisst blitt anvendt i forhandlingene av sosiale relasjoner. Nye eksterne elementer har kommet til i det symbolske repertoaret, mens andre tradisjonelle elementer har forandret meningsinnhold over tid.

Samtidig som jordbruket innføres forsvinner også ansamlingene med graver fra bosetningene. Det kan se ut til at det nå ikke lenger var behov eller anledning til å anvende de døde i den sosiale diskursen. Sosialt stratifisering og økonomisk spesialisering kan ha vært medvirkende faktorer til at rekonstituering av samfunnet nå måtte skje på andre arenaer og på andre premisser.

Takk til

Artikkelen er basert på avhandlingen *De virksomme døde. Gravskikk som sosial diskurs i det sein-mesolittiske Sør-Skandinavia* (Niemi 2001). Takk til Charlotte Damm for hjelpsomme kommentarer i arbeidet med artikkelen. Alle feil og mangler er selvsagt helt og holdent mitt ansvar.

Litteratur

- Albrethsen, S.E., og E. Brinch Petersen 1975. *Gravene på Bøgebakken, Vedbæk*. Søllerødbogen: Historisk Topografisk Selskab for Søllerød Kommune.
- 1977. *Excavation of a Mesolithic Cemetery at Vedbæk, Denmark*. *Acta Archaeologica* 47, 1-27.
- Albrethsen, S.E., V. Alexandersen, E. Brinch Petersen, og J. Balslev Jørgensen 1976. De levende og døde...for 7000 år siden. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1976, 5-23.
- Alexandersen, V. 1988a. Description of the Human Dentitions from the Late Mesolithic Grave-Fields at Skateholm, Southern Sweden. I Larsson, L. (red.): The Skateholm Project. I. Man and Environment. *Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* LXXIX, 106-163.
- Bell, C. 1992. *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Binford, L. R. 1971. Mortuary Practices: Their Study and Potential. I Brown, J.A. (red.): Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices. *Society for American Archaeology, Memoirs* 25, 6-29.
- Brinch Petersen, E. 1979. Kvindernes smykker. *Søllerødbogen: Historisk Topografisk Selskab for Søllerød Kommune*, 39-56.
- 1990a. Nye grave fra Jægerstenalderen. Strøby Egede og Vedbæk. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 19-33.
- 1990b. Vænget Nord: Excavation, Documentation and Interpretation of a Mesolithic Site at Vedbæk, Denmark. I Bonsall, C. (red.): *The Mesolithic Europe*, 325-330. Edinburgh: John Donald Publishers.
- Brinch Petersen, E., og C. Meiklejohn 2003. Three Cremations and a Funeral: Aspects of Burial Practice in Mesolithic Vedbæk. I Larsson, L., Kindgren, H., Knutsson, K., Loeffler, D. & Åkerlund, A. (eds.): *Mesolithic on the move. Papers presented at the Sixth International Conference on the Mesolithic in Europe*, 485-493. Oxbow Books.
- *in press*. Paradigm Lost? Intensification, Sedentism and Burial Practice in Southern Scandinavia: Some Questions and Suggestions. I Janik, L., S. Kaner, og P. Rowley-Conwy (red.): *From the Jomon to Star Carr: Holocene Hunters and Gatherers in Temperate Eurasia*.
- Brinch Petersen, E., V. Alexandersen, og C. Meiklejohn 1993. Vedbæk, graven midt i byen. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1993, 61-69.
- Chevalier, J. og A. Gheerbrant 1994. *A Dictionary of Symbols*. Oxford: Blackwell
- Cohen, M.N. 1985. Prehistoric Hunter-Gatherers: The Meaning of Social Complexity. I Price, T.D., og J.A. Brown (red.): *Prehistoric Hunter-Gatherers: the Emergence of Complexity*, 99-119. San Diego: Academic Press.
- Damm, C. 1999. Forhistoriske ritualer. En diskussion omkring mening og handling. I Christensen, L.B., og S.B. Sveen (red.): *Religion og materiel kultur*, 44-65. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Davies, D.J. 1997. *Death, Ritual and Belief*. London: Cassell.
- De Vries, A. 1989. *Dictionary of Symbols and Imagery*. Amsterdam: Elsevier.
- Douglas, M. 1973. *Natural Symbols*. New York: Random House.
- Fuglested, I. 1999. Interregional Contact in the Mesolithic: The Productive Gift Extended. I Boaz, J. (red.): The Mesolithic of Central Scandinavia. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny række*; 22, 27-38.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Gurina, N. 1956. Oleneostrovski Mogilnik. *Materialy i Issledovania Po Arkheologii SSSR* 47. Moskva: Nauka.
- Hertz, R. 1960[1908]. A Contribution to the Study of the Collective Representations of Death. I Hertz, R.: *Death and the Right Hand*, 27-86. Aberdeen: Cohen & West.
- Humphrey, C., og J. Laidlaw 1994. *The Archetypal Actions of Ritual. A Theory of Ritual Illustrated by the Jain Rite of Worship* Oxford: Clarendon Press.
- Jennbert, K. 1984. Den produktiva gåvan: tradition och innovation i Sydskandinavien för omkring 5300 år sedan. *Acta Archaeologica Lundensia*. Series in 4°; 16, 1-206.
- Jonsson, L. 1986. Fish Bones in Late Mesolithic Human Graves at Skateholm, Scania, Southern Sweden. I Brinkhuizen, D.C., og A.T. Clason (red.): Fish and Archaeology. Studies in Osteometry, Taphonomy, Seasonality and Fishing Methods. *BAR International Series*; 294, 62-79.
- 1988. The Vertebrate Faunal Remains from the Late Atlantic Settlement Skateholm in Scania

- Southern Sweden. I Larsson, L. (red.): The Skateholm Project. I. Man and Environment. *Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* LXXIX, 77-87.
- Kannegaard Nielsen, E., og E. Brinch Petersen 1993. Grave, menneske og hunde. I Hvass, S., og B. Storgaard: *Da klinger i muld...: 25 års arkeologi i Danmark*, 76-81. Århus: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab & Jysk Arkæologisk Selskab.
- Knutsson, H. 1995. Slutvandrat? Aspekter på övergången från rörlig till bofast tillvaro. *AUN* 20. Uppsala : Societas Archaeologica Upsaliensis.
- Larsson, L. 1984. The Skateholm Project. A Late Mesolithic Settlement and Cemetery Complex at a Southern Swedish Bay. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*. New Series 5, 5-38.
- 1988a. A Construction for Ceremonial Activities from the Late Mesolithic. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*. New Series 7, 5-18.
- 1988b. Dödshus, djurkåkar och stenyxor. Några reflektioner kring senmesolitiskt gravskick. I Iregren, E., K. Jennbert, og L. Larsson (red.): Gravskick och gravdata, 63-72. *Institute of Archaeology Report Series* 32.
- 1988c. *Ett fångstsambhälle för 7000 år sedan*. Kristianstad: Signum.
- 1988d. The Skateholm Project. Late Mesolithic Settlement at a South Swedish Lagoon. I Larsson, L. (red.): The Skateholm Project. I. Man and Environment. *Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* LXXIX, 9-19.
- 1989a. **Big Dog and Poor Man**. Mortuary Practices in Mesolithic Societies in Southern Sweden. I Larsson, L., og H. Lundmark (red.): Approaches to Swedish Prehistory. *BAR International Series* 500, 211-223.
- 1989b. Ethnicity and Traditions in Mesolithic Mortuary Practices of Southern Scandinavia. I Shennan, S. (red.): *Archaeological Approaches to Cultural Identity*, 210-218. London: Unwin Hyman.
- 1989c. Late Mesolithic Settlements and Cemeteries at Skateholm, Southern Sweden. I Bonsall, C. (red.): *The Mesolithic Europe*, 367-378. Edinburgh: John Donald.
- 1990. Dogs in Fraction – Symbols in Action. I Vermeersch, P.M., og P. Ven Peer (red.): *Contributions to the Mesolithic in Europe*, 153-160. Leuven: Leuven University Press.
- 1994. Man and Sea in Southern Scandinavia during the Late Mesolithic. The Role of Cemeteries in the View of Society. I Fischer, A. (red.): *Man and Sea in the Mesolithic*, 95-104. Oxford: Oxbow Books.
- 1999. Människor och miljö i ett kustsambhälle för 7000 år sedan. I Burenholt, G. (red.): *Arkeologi i Norden*, 234-239. Stockholm: Natur och kultur.
- 2003a: The Mesolithic in Southern Scandinavia: with Special References to Burials and Cemeteries. I Saville, A. (red): *Mesolithic Scotland and its Neighbours. The Early Holocene Prehistory of Scotland, its British and Irish Context, and some Northern European Perspectives*. 371-392. Edinburgh: Society of Antiquaries of Scotland.
- 2003b. Land, water and symbolic aspects of the Mesolithic in Southern Scandinavia. *Before Farming* 2003/4 (3.): 1-13.
- Mathiassen, T. 1946. En Boplads fra Ældre Stenalder ved Vedbæk Boldbaner. Søllerødbogen 1946, 19-35.
- McGuire, R. 1988. Dialogues with the Dead. Ideology and the Cemetery. I Leone, M., og P.B. Potter (red.): *The Recovery of Meaning*, 435-480. Washington: Smithsonian Institution Press.
- 1992. *A Marxist Archaeology*. San Diego: Academic Press.
- Meiklejohn, C., E. Brinch Petersen, og V. Alexandersen 1998. The Later Mesolithic Population of Sjælland, Denmark, and the Neolithic Transition. I Zwelebil, M., R. Dennell, og L. Domanska: *Harvesting the Sea, Farming the Forest. The Emergence of Neolithic Societies in the Baltic Region*. *Sheffield Archaeological Monographs* 10, 203-212.
- 2000. The Anthropology and Archaeology of Mesolithic Gender in the Western Baltic. I Donald, M., og L. Hurcombe (red.): *Gender and Material Culture in Archaeological Perspective*, 222-237. London: Macmillan Press.
- Metcalf, P. og R. Huntington 1991. *Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual*. 2. utg. Cambridge: Cambridge University Press.
- Niemi, A. 2001. *De virksomme døde. Gravskikk som sosial diskurs i det sein-mesolittiske Sør-Skandinavia*. Upublisert hovedfagsavhandling, Universitetet i Tromsø.
- Olsen, B. 1997. *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Ortner, S. B. 1989. *High Religion. A Cultural and Political History of Sherpa Buddhism*. Princeton: Princeton University Press.
- Pader, E.-J. 1982. Symbolism, Social Relations and the Interpretation of Mortuary Remains. *BAR International Series 130*, 1-220.
- Parker Pearson, M. 1982. Mortuary Practices, Society and Ideology: an Ethnoarchaeological Study. I Hodder, I. (red.): *Symbolic and Structural Archaeology*, 99-113. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1993. The Powerful Dead: Archaeological Relationships between the Living and the Dead. *Cambridge Archaeological Journal* 3:2, 203-229.
- Price, D. 1985. Affluent Foragers of Mesolithic Southern Scandinavia. I Price, T.D. og Brown, J.A. (red.): *Prehistoric Hunter-Gatherers; the Emergence of Cultural Complexity*, 341-363. San Diego: Academic Press.
- Pèquart, M., og St.-J. Pèquart 1954. *Hoëdic: Deuxième Station-Nécropole du Mésolithique Cotier Amoricain*. Anvers: de Sikkel.
- Persson, O., og E. Persson 1984. Anthropological Report on the Mesolithic Graves from Skateholm, Southern Sweden. I. Excavation Seasons 1980-1982. *Report Series 21*, 1-53. University of Lund, Institute of Archaeology.
- 1988. Anthropological Report Concerning the Interred Populations from Skateholm, Southern Sweden. I Larsson, L. (red.): The Skateholm Project. I. Man and environment. *Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapsamfundet i Lund LXXIX*, 89-102.
- Saitta, D.J. 1994. Agency, Class and Archaeological Interpretation. *Journal of Anthropological Archaeology* 13, 201-227.
- Saxe, A.A. 1970. *Social Dimensions of Mortuary Practices*. Ann Arbor Michigan.
- Schechner, R. 1987. Victor Turner's Last Adventure. I Turner, V.: *The Anthropology of Performance*. New York: PAJ Publications.
- Shanks, M., og C. Tilley 1992. *Re-constructing Archaeology: Theory and Practice*. 2. utg. London: Routledge.
- Strassbourg, J. 2000: Shamanic Shadows. One Hundred Years of Undead Subversion in Southern Scandinavia 7.000-4.000 BC. *Stockholm Studies in Archaeology* 20, 1-462.
- Stutz, L.N. 1998. Dynamic Cadavers: A "Field-Anthropological" Analysis of the Skateholm II Burials. *Lund Archaeological Review* 1998, 5-17.
- 2003: Embodied Rituals and Ritualised Bodies. Tracing ritual practices in Late Mesolithic Burials. *Acta Archaeologica Lundensia* No 46.
- Turner, V. 1967. *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- 1969. *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Ucko, P.J. 1969. Ethnography and Archaeological Interpretation of Funerary Remains. *World Archaeology* 12, 262-28.0
- Van Gennep, A. 1960[1909]: *The Rites of Passage*. Chicago: University of Chicago Press.
- Vang Petersen, P. 1984. Chronological and Regional Variation in the Late Mesolithic of Eastern Denmark. *Journal of Danish Archaeology*, 3, 7-18 .